

Поляцькова Н.В., Скляр С.В. Дослідження та технологія консервації залишків мурування Успенського собору Києво-Печерської лаври // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. – К.: Віпол, 2002. – С. 184-192; 22. Харламов В.О. Успенський собор: Реставрація унікальної пам'ятки // Людина і світ. – 1984. – № 8. – С. 52-57; 23. Холостенко Н.В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962-1963 гг. // Культура и искусство Древней Руси. – Л.: Наука, 1961. – С. 58-68; 24. Холостенко М.В. Успенский собор Печерского монастыря // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 145.

УДК [94:27-526.6] (470.24/.25)

Ілля ТИМЧУК

ХРИСТИЯНСЬКА СИМВОЛІКА ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ РУСИ В ХІ – НА ПОЧАТКУ ХІІІ ст.

У статті автор подає характеристику предметів християнської культової пластики з території Північно-Західної Русі. Проаналізовано основні категорії пам'яток з досліджуваного регіону: хрести-енколпіони, натільні іконки, хрести-тільники, іконки-підвіски, змійовики, панагії, складні, хороси, богослужбові предмети. Також автор поставив проблеми для подальшого вивчення даної теми.

Ключові слова: Київська Русь, Новгородська земля, хрести-енколпіони, змійовики, натільні хрести, іконки.

Ілля ТИМЧУК

ХРИСТИАНСКАЯ СИМВОЛИКА ДРЕВНЕРУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ РУСИ В ХІ – В НАЧАЛЕ ХІІІ вв.

В статье автор дает характеристику предметов христианской культовой пластики с территории Северо-Западной Руси. Проанализированы основные категории памятников из исследуемого региона: кресты-энколпионы, нательные иконки, кресты-тельники, иконки-подвески, змеевики, панагии, складни, хоросы, богослужбные предметы. Также автор поставил проблемы для дальнейшего изучения данной темы.

Ключевые слова: Киевская Русь, Новгородская земля, кресты-энколпионы, змеевики, нательные кресты, иконки.

Ілля ТИМЧУК

CHRISTIAN SYMBOLISM OF OLD RUS POPULATION OF THE NORTH-WEST OF THE XI – EARLY XIII CENTURY

The adoption of Christianity by Old Rus population caused changes of their points of view and linked Christian traditions and heathen cult. Such an image of Christian outlook can be noticed within the structure of church liturgy and Christian cult symbolic. This is the main aspect that reflects topicality of given topic, as for the deep understanding of the process of Christianization of North-West parts of Kyiv Rus it is important to determine, analyze and characterize

fundamental categories of memorials of Christian cult symbolic. The aim of this investigation is general characteristics of the category of architect memorials and their complex analysis.

In given article the author gives the characteristics of Christian cult plastics objects, found on the territory of North-West Rus. The main categories of memorials from the investigated region are analyzed, such as cross-encolpyons, underwear icons, pendant icons, coils, panagias, khoroses liturgical objects. Author also sets problems of the further development of given topic.

For the production of Christian cult symbolic non-ferrous metals were used. It appeared in in the shape of bars in Novgorod due to trade links between Lubeck and Hotland. Not paying too much attention to the opposition against Teutonic Order in XIII century the amount of import goods grew up. This is the real evidence, that Novgorod saved its trade links with other cities.

In Novgorod 56 crosses were found. They can be subdivided into underwear crosses and cross-encolpyons. The last ones should have been worn on clothes. As the evidence, we can point on the self-portrait of Master Abraham, depicted on Magdeburg gates of Sophia cathedral in Novgorod.

The oldest cross-encolpyon that was found in Novgorod was unearthed in cultural layer, which dates back to the end of XI – beginning of XII century. The cross is made up of bronze and is slightly rounded on its ends, but it has additional ledges. In the centre of facial flop the relief image of Crucifixion is located. The cross dates back to XII century.

It is interesting to know, that the first image of a human head with snakes appeared in X century. It is strongly connected with Byzantine culture. These pendants have non-traditional slightly rounded shape and astronomic symbols on their surface. It definitely underlines the fact, that Asia Minor is their motherland.

Accordingly, we can make a conclusion, that these found items of Christian cult symbolic let us realize and deduce the spread of Christianity of North-Western part of Kyiv Rus. The given topic has perspective for further research and exploration.

For the medieval population the rock of the stone and its color played special sacral role. “Lapidary “ is medieval digest, dedicated to healing properties of different stones. In the characteristics of sacral properties of stones color has a special place.

Iconography of Saint George Victorious was wide-spread in the cult symbolic. George was the patron of North Kyiv Rus and Novgorod colonizers. It is the symbol of struggle with severe nature conditions and pagan tribes.

As follows the revealed objects of Christian cult symbolic give us the opportunity to deduce the spread of Christianity in the North-West regions of Kyiv Rus and the impact of Byzantine tradition on the iconography of Christian cult symbolic.

Keywords: *Kievan Rus, Novgorod’s land, crosses-enkolpiony, coils, body’s crosses, icons.*

Прийняття християнства давньоруським населенням призвело до зміни світогляду та переплетіння християнського віровчення з

язичницькими культурами. Відображення християнського світогляду прослідковується у структурі церковних богослужінь та християнській культовій символіці. Саме в цьому і відображається актуальність даної теми, позаяк для розуміння процесу християнізації північно-західних теренів Русі необхідно визначити, проаналізувати та охарактеризувати основні категорії пам'яток християнської культової символіки. Тому метою роботи є всезагальна характеристика даної категорії археологічних пам'яток та здійснення їх комплексного аналізу.

Дослідженню християнської культової символіки давньоруського населення Новгород та Пскова присвячені публікації Ю.В. Колпакової [16-19], А.Е. Мусіна [26-29], Н.Г. Порфиридова [36-37], В.Г. Пуцко [40, с. 105-115] та інших.

Язичницький світогляд давньоруського населення X–XIII ст. простежується у возвеличенні життєвої сили природи і в основному – рослин. У Київській Русі слово “життя” означало засіяну ниву. До аграрної символіки відносяться: вода, що дає життя полям, небо, що посилає життєво необхідну воду у вигляді дощу, та сонце, що дає тепло. Вода зображувалася у вигляді хвилястих або переплетених ліній, небо зображувалося в образі птахів. Птахи являлися ніби посередниками між хмарами та землею. В середньовічному мистецтві образ птахів і символічного “дерева життя” поширений від Ірану і Візантії до Скандинавії й Ірландії. Язичницька традиція співіснувала та перепліталася з християнською, тому що в цілому між ними не було великої різниці у розумінні різних сфер суспільного життя. Таким чином, християнське мистецтво містить рослинну символіку та символіку води і неба [43, с.80].

Матеріали розкопок з Новгород та інших давньоруських міст свідчать про те, що у свідомості давньоруського населення імена перших руських святих пов'язувалися з ідеєю родючості та весняних посівів. Навколо св. Бориса і Гліба сформувався культ аграрно-магічного характеру: “Борис і Гліб сіють хліб” та інші [43, с.93].

До другої половини XI ст. в Київській державі побутує курганний обряд поховання, який зникає спочатку в міських центрах. Археологічними дослідженнями було встановлено, що в Пскові останні поховання в міському курганному могильнику датуються серединою чи другою половиною XI ст., а на межі XI – XII ст. майдан, на якому знаходився могильник, забудовується в результаті розширення міста [46].

Християнство вплинуло на зміну матеріальної сторони поховального обряду, зафіксованого за даними археології, практично

простежити важко. В. Конецкий у своїх дослідженнях вказує на можливість визнати відсутність зв'язку між появою в Новгородській землі поховань за обрядом інгумації і процесом християнізації. Для підтвердження своїх поглядів дослідник вказує на малу кількість знахідок натільних хрестиків у похованнях XI – XIII ст [34, с.66-67].

Церква на землях Київської Русі з'явилася через п'ятдесят років після офіційного хрещення. На середину XI ст. на землях Давньоруської держави локалізовано сім культових об'єктів, які знаходилися в Києві, Чернігові і Новгороді [25].

На думку археологів С.В. Белецького, В.Я. Конецкого, Б.А. Колчина, В.І. Кильдюшевського до середини XI ст. в Пскові було поширене язичництво, однак В.В. Седов доводить, що до середини XII ст. на північному заході, в тому числі у Пскові, зберігалися язичницькі поховальні обряди. За даними А.Е. Мусіна, із 7416 досліджених поховань XI – XV ст. Новгородської землі тільки в 41 знаходяться елементи християнського культу, а на околицях Пскова, за свідченнями іноземців, язичницьким кам'яним ідолам поклонялися і в кінці XVI ст. Віра псковичів у культові камені виникла в період язичництва та зберігається донині [4, с.28].

За матеріалами, які містяться в більшості руських літописів, важко зрозуміти, як і коли проходила християнізація Новгорода. Виникає питання, чи хрещення новгородців безпосередньо послідувало за хрещенням киян князем Володимиром Великим, чи дані події були відмежовані в часі.

Для вирішення питання про дату хрещення Новгорода Янін В.П. досліджував Іоакімовський літопис, в якому міститься досить докладний опис християнізації Новгорода. Іоакімовський літопис зберігся до наших днів в окремих фрагментах у викладі історика XVIII ст. В.Н. Татіщева. Літопис представляє собою фрагменти, в яких описані події, що відбувалися в Європі та Київській Русі як в далекому минулому, так і в IX – X ст. Щодо достовірності інформації, яка міститься в літописі, В.Н. Татіщев вважав, що це уривки з літопису, створеного в кінці X – на початку XI ст. новгородським єпископом Іоакимом Корчунянином, який охрестив Новгород [41].

При класифікації пам'яток християнської культової символіки С. Гнутова виділила наступні типи:

1. хрести-тільники (від трьох до дванадцяти кінцевих);
2. іконки-підвіски різних форм (округлі, квадратні, прямокутні та фігурні);
3. хрести нагрудні, які поділяються на підтипи: енколпіони двостулчаті,

двосторонні, односторонні; 4. хрести на престольні, зазвичай восьмикінцеві; 5. змійовики;

6. іконки-образки декількох категорій: енколпії, двосторонні, односторонні;

7. панагії; 8. складні; 9. хороси, складені з окремих міднолитих ажурних пластин і рельєфних фігурок, що кріпляться на основу; 10. богослужбові предмети [7].

Для виготовлення предметів культової символіки кольоровий метал у вигляді злитків, дроту та виробів у Новгород привозили з Любека та Готланда, а з XIV ст. постачальником стає Ганзейський союз. Кольоровий метал на території Новгорода з'явився в середині X ст., незважаючи на протистояння з Тевтонським орденом в XIII ст. збільшується кількість імпортованих виробів, що свідчить про те, що Новгород зберіг свої торговельні зв'язки з іншими містами [48, с.5].

Новгородській землі характерна тенденція, що простежується на інших землях Київської Русі, а саме: поширення нового поховального обряду і християнської культової символіки. Знайдені на даній території хрести і іконки, 131 предмет християнської символіки із 112 поховань, розкопаних у 85 могильниках, досить різноманітні і представлені 17 типами хрестів, 10 – типами іконок і 3 – типами змійовиків. Найчисленніша група – так звані “хрести скандинавського типу”, які походять із поховань кінця XI – першої половини XII ст. Вони характерні в основному для фіно-угорських окраїн Новгородської землі. В трьох похованнях знайдені амулети-змійовики XII – XIII ст. Змійовики в похованнях зустрічаються рідко і підкреслюють зв'язок поховань з міською культурою. Також рідко зустрічаються в сільських похованнях знахідки енколпіонів і залежних від них типів хрестів, які датуються другою половиною XII – XIII ст. Ряд предметів християнської символіки, знайдених у Новгородській землі, пов'язані своїми витокami з релігійним життям Володимир-Суздальської Русі. Насамперед це іконки із дзеркальним зображенням Успіння (Которек, Ригліци) і з образом Спасителя (Которек), які датуються другою половиною XII ст [26].

Окрему категорію пам'яток складають амулети-змійовики. Нехристиянські зображення змійовиків важко тлумачити: композиція із зміями, тільки частково подібна до образу Медузи Горгони, не зустрічається в художній традиції жодної пам'ятки, окрім пам'яток даного типу.

Магічні формули із змійовиків досить відомі. Закляття із змійовиків – *hystera* – формула, відтворене по декількох зразках, не міститься

ні в одному середньовічному збірнику проклять. Виготовлялися змійовики із дорогоцінних і напівдорогоцінних порід каменю залежно від соціального стану їх власника.

Зображення людської голови із зміями з'являється в X ст. у візантійській культурі. Нетрадиційна для Візантії кругла форма даних підвісок, солярний характер композиції, астрологічні символи вказують на Малу Азію як на батьківщину даних предметів.

В XIII ст. змійовики видозмінюються в нові вироби: “кіотні змійовики”, які були поширені на Русі до XV ст. “Кіотні змійовики” – це вироби іконної кіоточної форми, що мають на звороті зміїне гніздо з ликом посередині [33].

Вперше при вивченні змійовиків на їх язичницьке походження вказав київський митрополит Євгеній (Болховітінов). На його думку, амулети-змійовики виникли в язичницькій традиції Сходу, а потім розповсюдилися на християнські країни [31, с.12-13].

Частина дослідників вважали, що зображення на змійовиках являються втіленням зла. На думку Г.К. Вагнера, амулети-змійовики виконували охоронну функцію. Однак демонічний характер змієподібної композиції не суперечить охоронній функції змійовиків. Використання зображення демонів є досить поширеним прийомом у магичній практиці. Зображення демона, знання його імені згідно із середньовічним уявленням дозволяє захиститися від нього [31, с.24].

При проведенні археологічних досліджень на території Троїцького розкопу в Новгороді було знайдено амулети-змійовики діаметром 4 см. Два круглих змійовики з вушком для підвішування. На лицевій стороні зображено архангела Михаїла в зріст. Архангел одягнутий в стихар з орарем, один кінець якого знаходиться на лівій руці. Риси обличчя простежуються погано, німб показаний крапленим орнаментом. Крила широко розпростерті, заповнюють простір кола.

На зворотній стороні – людська личина, від якої концентровано виходять роздвоєні тіла змій з 12 головами. Зміїне гніздо окантоване рельєфною смугою з поперечними насічками. Пам'ятка датується XII ст. [31, с.56].

Про розвиток економічних зв'язків Новгороду свідчить знахідка амулета-змійовика, що походить з Болгарського городища. На ньому зображені кінний Георгій-змієборець, змієподібна композиція затерта, на її місці знаходиться гравірування у вигляді хреста [31, с.73-74].

На території Великої вулиці в Новгороді було знайдено срібний змійовик, діаметром 3,3 см, дана пам'ятка датується 1116-1134 рр. В. Пуцко датує дану знахідку як найдавніший екземпляр із

виготовлених тоді предметів культової символіки. На лицевій стороні в рельєфному оздобленні, знаходиться Розп'яття. Воно має ряд характерних іконографічних особливостей. Широке чотирикінцеве хресне дерево, окреслене рельєфною лінією. Фігура розп'ятого Христа з прямими руками і тонкими, з'єднаними п'ятками ніг. Пальці піднятих рук розставлені. Спотворені форми, потертість рельєфу не дозволяє встановити, чи одягнений Христос в туніку до колін, чи це звичайна набедрена пов'язка, яка в результаті потертості рельєфу майже зливається з торсом фігури. На положення схиленої до правого плеча голови і схиленої до грудей дивує ракурс, при якому видно потилицю. Ноги стопами оперті на поверхню гори, на якій поміщений хрест. Навколо голови позначений німб, до того ж з подобою перехрестя. По боках, під поперечною перекладиною хреста, схематизовані фігурки двох ангелів із схиленими донизу крилами. На зворотній стороні пам'ятки зміїна композиція з людською фігурою з круглою головою і стовпоподібним тулубом в центрі, з руками і ногами, що переходять в смугасті шийні тіла.

Подібним за особливостями іконографії розп'яття до новгородського срібного змійовика являється тип натільного хреста з "грубим зображенням розп'ятого Христа", один з екземплярів якого знайдений в Пскові на межі X–XI ст., що має два різних типи, найімовірніше скандинавського походження. При дослідженні Чудовського озера в Гдовському повіті Петербурзької губернії знайдено подібний до новгородського змійовик, що свідчить про те, що амулети-змійовики з Розп'яттям побутували на північних землях Київської Русі.

На іншому новгородському амулеті-змійовику було зображено св. Георгія. Пам'ятка діаметром 4,3 см знайдена на Кіровському розкопці Торгової сторони Новгорода і датується XII ст. [39]. Змійовики в похованнях зустрічаються досить рідко і підкреслюють зв'язок їх власників з міською культурою [26].

Значна частина знахідок предметів християнського культу знаходиться в колекції Псковського музею-заповідника близько 250 експонатів, серед яких натільні і наперсні хрести, іконки, шість енкалпійонів та форми для лиття хрестів та іконок. На землях середньовічного Пскова іконки з'являються в XIII ст. та побутують до XVIII ст. Хрести-енкалпійони датуються XI – XIV ст. і представлені типами, що побутували на землях Київської Русі. На думку Т.В. Ніколаєвої та Н.Г. Недошивиної, знахідки енкалпійонів в шарах другої половини XIII – початку XIV ст. свідчать про поширення енкалпійонів домонгольського виробництва [16].

В Новгороді знайдено 56 хрестів, вони поділяються на натільні хрести та хрести-енколпіони, які носилися на одязі. Свідченням є автопортрет майстра Авраама на Магдебурзьких воротах Софійського собору в Новгороді.

Найдавнішою формою хрестів в Новгороді були чотирикінцеві невеликі (розміри 3,5x2,5см) хрестики з дещо розширеними кінцями, виготовлені з міді. На лицевій стороні їх – випукле, грубо стилізоване зображення розп'ятого Христа в довгому хітоні. Над головою маленький хрестик, руки передані схематично. Подібні хрестики знайдені у Неревському розкопі [48, с.49].

Найдавніший новгородський хрест-енколпійон знайдений в культурному шарі XI – початку XII ст. Розміри 7,3x10,5 см. Він відлитою із бронзи із заокругленнями і оснащений додатковими виступами кінцями, з масивним вушком. На лицевій стороні в центрі поміщено рельєфне зображення розп'ятого Христа. Фігура Христа доторкається до хреста без підкреслення страждань, дана іконографія характерна для ранніх зразків енкалпійонів. На трьох кінцях – гравіровані погрудні зображення святих: зліва – Богородиці, зверху – Георгія і справа – Івана Богослова. Контури німбів і одяг святих заповнені червоною емаллю. Датується XII ст.

XI – XII ст. датується енкалпійон з округлими кінцями, з фігурою Христа, виконаний в плоскому рельєфі. Розміри 2,5x3,9 см. Над головою Христа зображений хрест, але він погано простежується.

В культурному шарі 10-30-х і 70-90-х років XII ст. знайдені два хрести-енколпіони. Розміри хрестів 5,7x2,9 см. Зображення на хресті нанесене різцем, в деяких місцях інкрустоване сріблом. На лицевій стороні зображений Христос, над головою якого – рівносторонній хрест.

Кінцем XII – 30-ми роками XIII ст. датується енкалпійон, розміри якого 1,7x4,3 см. На обох боках хреста-енколпійона інкрустацією сріблом нанесені хрестики.

В шарі XIII ст. знайдена стулка енкалпійона із зображенням в центрі святого Бориса, який тримає в лівій руці мученицький вінок. Розміри хреста 5x7,5 см. В круглих медальйонах зліва, зверху і справа від центральної фігури – погано збережені погрудні зображення святих.

20-60-ми роками XIII ст. датується хрест-енколпійон з прямими кінцями, які закінчуються колами. Розміри 3,8x5,7 см. На лицевій стулці в рамці знаходиться фігура Христа, виконана в техніці гравірування. Над головою Христа зображений рівносторонній хрест. На звороті в центрі поміщено зображення хреста з сіянням в середохресті.

XIII ст. датується знайдена половинка хреста-енколпіона із заокругленими кінцями. Розміри 4,8x7,8 см. Перегородки на кінцях енколпіона створюють орнамент у вигляді хрестів у колі, а в середній його частині – у вигляді трикутників, які вершинами пересікаються в центрі [48, с.55-58].

Незначна кількість знахідок християнської символіки в похованнях XI – XII ст. відображає збереження церковних правил у використанні культової символіки. У XII ст. існувала канонічна заборона на захоронення християнських святинь. Розповсюдження хрестів з Розп'яттям на землях Київської Русі характеризує давньоруські міські центри та сільські некрополі, інколи пов'язані з військовими гарнізонами, які контролювали шляхи сполучення Давньоруської держави [26].

Найдавніші екземпляри натільних хрестів X – XI ст. були знайдені в Києві та Новгороді. Вони невеликого розміру, чотирикінцеві, з рівними кінцями, які дещо розширюються або заокруглені, інколи з потовщенням. Досліджено незначну частину натільних хрестів з емаллю, черню або інкрустацією. На натільних хрестах зображувалися Голгофський хрест, Розп'яття, святителі або вибрані святі [10, с.9-10].

Про взаємовпливи візантійської та давньоруської культур свідчить знахідка “сирійського” енколпіону розмірами 5,3x3,6см на Троїцькому розкопі. Датується XIII ст. Енколпіон з прямокутними, дещо розширеними кінцями і рельєфними зображеннями. На лицевій стулці вміщено зображення у зріст Богородиці Оранти і три поясних зображення святих. Фігури святих зображені на рівні бортиків стулки, тільки голови злегка підносяться над ними. Нижній кінець стулки оплавлений, можливо це дефект вилівки. На зворотній стулці проглядається зображення Розп'яття з предстоячими та чотирикінцевого хреста вгорі, однак він сильно оплавлений і має два наскрізних отвори з нерівними краями [14, с.97].

В 2006 – 2008 рр. у Пскові при дослідженні Ольгінських I – III розкопів досліджувався культурний шар XI – XIII ст. Було знайдено натільний хрестик та інші ювелірні прикраси [45, с.182].

При дослідженні містечка Демон було знайдено натільний хрест із стилізованим грубим зображенням Христа. А.Е. Мусін вважає, що дана знахідка вказує на розташування християнського контингенту, що контролював “Серегерський” торгівельний шлях [49].

На території Новгородської, Псковської, Ростовської, Тверської, Володимир-Суздальської і Московської земель були поширені кам'яні хрести та існували свої традиції виготовлення, які

з'явилися в різний час та мають різне призначення. В. Яшкіна в своїх дослідженнях дійшла висновку, що ранніх виробів кам'яних хрестів збереглася незначна кількість, і в цілому більшість із них новгородського походження. Більша частина збереглася в Новгороді завдяки тому, що вони знаходилися в стінах храмів, частина пам'яток, що не збереглася, була досліджена і опублікована в ХІХ – на початку ХХ ст.

Кам'яні хрести встановлювалися як намогильні, так і в знак обітниць. Переважають хрести, пов'язані з особами, що мали великий соціальний статус. В ХІV – ХVІ ст. кам'яні хрести стають звичайними хрестами на похованнях Новгородської землі.

Кам'яні хрести Псковської землі відрізнялися від новгородських пам'яток своєю формою та зображенням хреста і написами в середохресті. Найбільш розповсюджений тип – чотирикінцевий хрест з прямокутною верхньою і нижньою частинами, на яких вибиті монограми ЧРЬ СЛА (інколи тільки ЧРЬ) – на верхній частині, ІСЬ ХСЬ – на боках із семикінцевим (восьмикінцевим) хрестом. Характерною особливістю являється написання діалектної форми слова “цар”- “Ч(А)РЬ” [51].

Археологічні дослідження Новгорода дали можливість виявити сліди пожежі, яка відбулася в 989 р. Було знайдено монетні скарби, закопані напередодні пожежі. Важливою є знахідка з культурного шару, який передував пожежі 989 р., знайдено хрест-тільник, який є свідченням того, що в Новгороді до офіційного хрещення знаходилися християни.

Значна кількість археологічних матеріалів вказує на те, що в Новгороді досить тривалий час було поширене двовір'я. Зокрема, в культурному шарі ХІІ – ХІІІ ст. дослідники знаходять амулети, які пов'язані з культом ведмедя, амулети-змійовики. Серед змійовиків особливу увагу привертає змійовик, на гладкій поверхні якого замість язичницького символу вишкрябаний хрест [50].

Пам'ятки мідного лиття Новгорода ХІ–першої половини ХІІІ ст. свідчать про те, що основна частина пам'яток даного періоду відтворює київські зразки або є їх переробленою копією.

При дослідженні курганів в с. Мітіно і Зворикіно в Білозерському повіті Новгородської губернії в складі однієї підвіски було знайдено сімнадцять хрестиків і десять іконок, серед яких три із зображенням св. Николи, одна – Богородиці з немовлям і шість із зображенням Успіння Богородиці. Дана знахідка є свідченням того, що хрестики та іконки були в окремих випадках декоративними прикрасами [7].

Традиція копіювання предметів християнської культової символіки була започаткована в західно-європейській культурі. Відомі на території Київської Русі зображення Гробу Господнього, принесені ігуменом Даниїлом і Добринею Ядрейковичем із латинізованої Палестини. Латинська культура Палестини експортувала в Європу просторові форми, які послужили зразком для копіювання і відтворення храму Воскресіння Господнього в Єрусалимі. Одна із найкращих копій єрусалимської Кувуклії була вирізана в XII ст. і поміщена в центрі підземної церкви на північному заході Франції [28, с.224].

Давньоруські хрести пов'язані переважно з міською культурою. Значна кількість знахідок зроблена в Новгороді. Відомо 10 хрестів із каменю і 4 фрагменти породи, з якої вони виготовлені. Фрагменти каменю можна розглядати як вихідний матеріал для виготовлення хрестів або залишки каменерізного виробництва [28, с.230].

Для середньовічного населення порода каменю та його колір відігравали особливу сакральну роль. Лікувальним властивостям різних порід каменю присвячені середньовічні збірники – “лапідарії”. У характеристиці сакральних властивостей каменю особливе місце займає колір. Наприклад, зелений стимулює життєвий тонус, лікує серцево-судинну систему, стабілізує артеріальний тиск. В символіці європейської схоластики – це колір надії [28, с. 235-236].

Історичній науці відомі імена декількох ювелірів: серед них двоє із Новгорода Флор-Братіл – початок XII ст., та Констянтин – середина XII ст. [43, с.27]. Окрім Братіла та Констянтина, за даними літопису XIII ст. дізнаємося імена ще двох майстрів – Страшка (1200р) та Нежили (1234р), які загинули в битві з Литвою [48, с.7].

Християнська символіка була складовою частиною верхнього одягу привілейованих верств суспільства. На короні княгині зображувався деісусний чин, який згодом почали розміщувати в церковних іконостасах: Ісус Христос, Богородиця, Іван Предтеча, два архангели і два апостоли. Напис “ПАВЬЛЬ” вказує на давньоруське, а не візантійське походження корони. Церковна символіка досить часто зустрічається на моністах і на колтах [43, с.28].

В ризниці новгородського Софійського собору збереглися два “єрусалими”, “сіони”. Це зображення моделей храму, що виготовлялися із срібла або золота та виносилися під час святкових богослужінь на середину церкви. Один із новгородських сіонів зберігся фрагментарно. Найбільший інтерес представляють ажурні тимпани арок з шістьма великими квітами на кожному. На думку Б. Рибаківа, можливо, це той “єрусалим”, який був виготовлений

новгородцями після, того, як Всеслав Полоцький захопив Новгород та сіон як трофей.

Цілим зберігся другий сіон новгородського Софійського собору, основна частина якого виготовлена новгородським майстром середини XII ст. Сіон представляє собою купольну ротонду з шістьма арками, що спираються на узорчасті романські колони з рослинним орнаментом. В кожній арці – ажурний плетений тимпан і двоє прямокутних дверцят із чеканними зображеннями апостолів, які говорять один з одним під арками будівлі. У верхній частині поміщений деісусний чин. Шість верхніх медальйонів і дванадцять фігур апостолів на стулках стилістично єдині і виготовлені в середині XII ст. Апостоли зображені в зріст, голови їх дещо збільшені, обличчя виразні. Майстер, який виготовив сіон, щоб отримати ефект декоративності, використав позолоту і чернь [43, с.53-54].

Для надання монументальності фігурам художники збільшували масштаб, співставляючи різномасштабні зображення, підкреслюючи монументальність фігур, даючи чіткий ритм. Дана технологія простежується на шестикінцевому напрестольному дерев'яному хресті, прикрашеному камінням та виїмчастою емаллю. Колір емалей – чорний, зелений, темно-синій. У верхньому середохресті зображений невідомий святий. Ідентифікувати святого важко через погану збереженість, в середньому – “Деісус”: Богородиця, Христос, Іван Предтеча. Всі дробниці прямокутні, майже квадратної форми, прикрашені різними геометричними візерунками у вигляді чотирьох листкових розет, кружечки і т.д., тобто орнаменти, які характерні для новгородського мистецтва. Хрест датується першою половиною XII ст. [6, с.35].

На культовій символіці із Новгорода досить поширеною була іконографія св. Георгія Побідоносця. На півночі Київської Русі Георгій сприймався як покровитель новгородських колонізаторів, як символ боротьби із суворою природою та язичницькими племенами. В першій половині XIII ст. новгородські художники наділяли Георгія Побідоносця рисами мученика і воїна: на ньому зображені не тільки хітон і плащ, але обладунки, меч та хрест в руках.

Найбільш поширеною пам'яткою вищерозглянутого типу є шиферна іконка, знайдена в культурному шарі середини XIII ст. Ільїнського розкопу в Новгороді. Розміри 1,3x3,9x0,4 см. На іконі добре простежується голова, груди, передні ноги коня і ноги вершника, тобто зображення композиції “Чудо Георгія о змії” [6, с.39].

Археологічні дослідження Новгорода дали змогу вивчити значну частину пам'яток християнської металопластики, зокрема кам'яні

іконки. Найдавніша пам'ятка знайдена в культурному шарі першої половини XII ст. На лицевій стороні іконки зображена поясна фігура Івана Предтечі. В лівій руці святий тримає хрест, в правій сувій. Німб та одяг орнаментовані. Різьба виконана високим рельєфом. По боках фігури святого зроблений напис: зліва – “Іван”, справа – “Предтеча” [47, с.262].

До XII ст. відносяться ще три кам'яні іконки, знайдені в присадибі “И” Неревського розкопу. Розміри однієї із них становлять 4,7х3,4 см, товщина 0,7см. На лицевій стороні іконки зображена композиція “Христос в гробу”. На німбі і на хресті збереглися сліди позолоти. Зображення виконано невисоким рельєфом. Однак для давньоруської іконографії сюжет “Христос в гробу” не був характерним, а використовувався у провінціях Візантійської імперії.

Серед пам'яток культової символіки візантійського походження, знайдених в Новгороді, відносяться ще дві іконки, розміри однієї із них 1,8х1,9х0,4 см. На лицевій стороні іконок зображені: голова святого в головному уборі у вигляді корони та Христос Еммануїл з високим випуклим лобом з чітко розділеним волоссям і без бороди. Зліва та справа надряпано напис “ІС, ХС”.

Три іконки другої половини XII ст. знайдено в межах присадиби “И”. Це церковний посуд та берестяні грамоти, в тексті яких згадуються представники духовництва або зміст тексту має церковний характер. Дані знахідки свідчать про те, що деякий час дана присадиба належала церкві.

Серединою XIII ст. датується невеликий шматок шиферної іконки Ільїнського розкопу, його розміри: 1,3х3,9х0,4 см. На лицевій стороні простежується частина фігури коня і ноги вершника. Враховуючи іконографічні особливості, на іконі зображений св. Георгій Побідоносець. Фігура вирізана невисоким рельєфом при застосуванні досить грубої техніки. Іконки із зображенням Георгія Побідоносця знайдені також при дослідженні Княжої Гори на Київщині, також із колекції Загорського музею [47, с.264-265].

Археологічні дослідження Арказького монастиря біля Новгорода дали змогу виявити в похованнях шкіряний хрест, хрест-енколпійон та фрагменти кам'яних хрестів [32, с.72].

З Новгорода походять декілька десятків наперсних іконок. Даний вид християнської культової пластики є копією візантійських або київських іконок. На них зображувалися Розп'яття, Богородиця Одигітрія, святитель Миколай Чудотворець, великомученик Георгій, різноманітні євангельські сцени. На наперсних іконках зображувалися

поясні та в зріст фігури святих, а багатофігурні композиції зменшувалися [10, с.19].

На землях Північно-Західної Русі знайдено 11 екземплярів підвісок-іконок. Їх носили на шиї. Більшість іконок круглої форми, литі, з вушком, зображення на них односторонні.

Найдавніші підвіски-іконки знайдені в Неревському розкопі і датуються початком XII ст. – підвіска діаметром 2,8 см, на лицевій стороні якої зображені дві погрудні рельєфні фігури святих апостолів Петра і Павла.

Іконка діаметром 2,3см з погрудним зображенням святого Фоми. 70-80-ми роками XII ст. датується іконка прямокутної форми з напівкруглими закінченнями зверху. Розміри 1,7х3см; 1,7х2,5см. На них зображені випуклі поясні фігури святих.

В культурному шарі XIII ст. знайдені дві підвіски-іконки із зображенням крилатих фігур в зріст. Одна із іконок діаметром 3,7см датується початком XIII ст. Зображена на ній фігура в лівій руці тримає посох, крила її розпростерті [48, с.62].

Таким чином, виявлені предмети християнської культової символіки дають можливість простежити шляхи поширення християнства на північно-західних теренах Руської землі. На матеріалах з Новгород та Пскова прослідкувати взаємовпливи візантійської та давньоруської іконографічної традиції. Визначити соціальну стратифікацію давньоруського суспільства, адже предмети християнської культової символіки належали представникам міського населення. Серед давньоруського населення Новгород та Пскова були поширені хрести-релікварії, змійовики, натільні хрести та інші культові предмети. Поширення змійовиків серед населення свідчить про збереженість двовір'я.

Джерела та література: 1. Алексеев Л.В. Крест Ефросиньи Полоцкой 1161г в средневековье и позднейшие времена (к 830-летию знаменитой реликвии) // СА.– 1993. – №2. – С. 70-78; 2. Алексеев С.В. Литературные и археологические источники о крещении Новгорода [Электронный ресурс] // Режим доступа: [http:// www. cyberleninka.ru](http://www.cyberleninka.ru); 3. Алешковский М.Х. Русские глебо-борисовские энколпионы 1072 – 1150 гг // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1974. – С. 104-125; 4. Афанасьев Ю.И. К вопросу о христианизации Гдова и Псковской земли // Псков. – 2010. – №33. – С. 23-31; 5. Беляев Л.А. “Индекс христианского искусства” и новгородские каменные иконки // РА. – 2004. – №1. – С. 55-63; 6. Бочаров Г.Н. Прикладное искусство Новгорода Великого. – М.: Изд-во “Наука”, 1969. – 126 с.; 7. Гнутова С.В. Медная мелкая пластика Древней Руси (типология и бытование) [Электронный ресурс] // Режим доступа: [http:// www. kirovold.ru](http://www.kirovold.ru); 8. Гнутова С.В. Кресты-энколпионы домонгольской Руси // Православие в Древней Руси. – М., 1990; 9. Гнутова С.В., Зотова Е.Я. Кресты. Иконы. Складни.

Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. – М., 2000. – 127с.; **10.** Гормина Н.В. Христианские древности. Художественный металл XI – XIX веков, в собрании Новгородского музея-заповедника. Путеводитель по выставке. – М.: Северный паломник, 2005. – 104с.; **11.** Даркевич В.П., Пуцко В.Г. Произведения средневековой металлопластики из находок в Старой Рязани (1970 – 1978) // СА. – 1981. – №3. – С. 218-232; **12.** Жарнов Ю.Э. Две каменные иконки домонгольского времени из Владимира-на-Клязьме // РА. – 2000. – №1. – С.183-193; **13.** Кайль В.А., Нечитайло В.В. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X – XIII ст. – Луганск, 2006. – 188с.; **14.** Каргер М.К. История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Материальная культура. – М.-Л., 1951. – Том 1. – 478с.; **15.** Климов Е.В. К вопросу о продолжительности и периодизации христианизации Древней Руси // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – №16(154). – Вып.32. История. – С. 117-122; **16.** Колпакова Ю.В. Предметы христианского культа в археологической коллекции Псковского музея-заповедника // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научных семинаров за 2001-2002 гг. – Псков, 2003. – С. 66-73; **17.** Колпакова Ю.В. Нательные кресты с голгофской тематикой в фондах Псковского музея-заповедника // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научных семинаров за 2001-2002гг. – Псков, 2003. – С. 57-66; **18.** Колпакова Ю.В. К вопросу о классификации псковских нательных крестов // Молодежь-науке. – Псков, 2000. – С. 6-7; **19.** Колпакова Ю.В. Топография предметов христианского культа из раскопов 1945-1995 гг в Пскове // Молодежь-науке. – Псков, 2002. – С.60-61; **20.** Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI – XIII вв. – СПб, 2003. – 433с.; **21.** Кузьмин С.Л. Крещение и христианизация Новгородской земли: акт и процесс по данным археологии // Церковная археология. Материалы Первой Всероссийской конференции. – СПб-Псков, 1995. – Часть 1. – С. 87-90; **22.** Макаров Н.А. Колонизация Русского Севера в XI – XIII вв: некоторые итоги археологических исследований // Новгородские археологические чтения. – Новгород, 1994. – С. 156-166; **23.** Макаров Н.А., Чернецов А.В. К изучению культовых камней // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.country.site.spb.ru/Library/Makarov_Chernetsov.htm.; **24.** Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. – М., 1986. – 155с.; **25.** Маркабов М.Г. Датировка крещения Руси и древнерусское искусство // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.new.chronologia.org>.; **26.** Мусин А. О распространении христианства в Древней Руси IX – XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.ricolor.org>.; **27.** Мусин А.Е. Крест-тельник из Псковского кремля (к характеристике корпуса древнейших русских крестов) // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. – СПб., 1994. – С. 154-163; **28.** Мусин А.Е. Паломничество и особенности “перенесения сакрального” в христианской Европе // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.hierotopy.ru/contens/ng.pdf>; **29.** Мусин А.Е. Археология “личного благочестия” в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси. – СПб., 2006. – С. 163-222; **30.** Мусин А.Е. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю XII – XV вв. // Богословские труды. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847-1997). – М., 1999. – №35. – С. 92-110; **31.** Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – М. “Наука”, 1991. – 124с.;

32. Орлов С.Н., Красноречьев Л.Е. Археологические исследования на месте Аркажского монастыря под Новгородом // Культура и искусство Древней Руси. – Л., 1967. – С. 69-76; 33. Переседов И.Г. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // [Электронный ресурс] // Режим доступа: [http://www.ec.dejavu.ru.](http://www.ec.dejavu.ru;); 34. Петров Н.И. Могилы превысокие: языческие курганы племенной аристократии Северо-Западной Руси VIII – XI вв. // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.rss.archives.ceu.hu.>; 35. Полубояринова М.Д. Полудрагоценные камни и янтарь в Древнем Новгороде // Новгородские археологические чтения. Материалы науч. конференции, посв. 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской экспедиции А.В. Арциховского. Новгород, 28 сент.- 2 окт. 1992г. – Новгород, 1994. – С 80-87; 36. Порфиридов Н.Г. О некоторых вопросах истории прикладного искусства Древнего Новгорода // Культура и искусство Древней Руси. – Л., 1967. – С. 96-101; 37. Порфиридов Н.Г. Древней Новгород. Очерки из истории русской культуры XI – XV вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 307с.; 38. Попов С.Г. Переходные моменты от языческого погребального обряда к христианскому (по материалам могильников северной Псковщины) // Церковная археология. Материалы Первой Всероссийской конференции. – СПб-Псков, 1995. – Часть 1. – С. 98-100; 39. Пуцко В.Г. Об иконографии ранних Новгородских амулетов-змеевиков // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru.>; 40. Пуцко В.Г. Святые всадники в новгородской каменной пластике // Староладожский сборник. – СПб-Старая Ладога, 1998. – С. 105-115; 41. Рапов О.М. О времени и обстоятельствах крещения населения Новгорода Великого // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.annales.info.>; 42. Рыбина Е.А. Мир вещей средневекового Новгорода (по археологическим находкам) // Вестник Новгородского государственного университета. – 2006. – №38. – С. 14-19; 43. Рыбаков Б.А. Декоративно-прикладное искусство Руси X – XIII вв. – Л., 1971. – 118с.; 44. Рыбаков Б.Л. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 784с.; 45. Салмин С.А., Салмина Е.В. Завеличье средневекового Пскова X – XIII вв. по материалам Ольгинских раскопов // Труды III(XIX) Всероссийского археологического съезда. Великий Новгород – Старая Русса. – СПб-М-Великий Новгород, 2011. – Том II. – С. 182-183; 46. Седов В.В. Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам) // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков, 1988. – С.125-131; 47. Седова М.В. Каменные иконки древнего Новгорода // СА. – 1965. –№3. – С. 262-266; 48. Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X – XV вв.). – М.: Изд-во “Наука”, 1981. – 194с.; 49. Торопов С.Е. Археологический комментарий к проблеме локализации и преемственности новгородского городка Демон и Демянского погоста // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.novsu.ru.>; 50. Янин В.Л. Крещение Новгорода и христианизация его населения // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. (Сборник тезисов). – М.: Изд-во “Наука”, 1987. – С. 61-63; 51. Яшкина В.Б. К вопросу о распространении каменных крестов Древней Руси // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.contryside.spb.ru.>